Európa problémái a XVII. században

Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történészkongresszus újkori szekciójának vitájáról

A XVII. század problémái már hagyományosan a nemzetközi történészkongresszusok fő témái közé tartoznak, nyilván azért, mert mindannyian érezzük, hogy ez a dinamikus század valamilyen módon rokon a mi saját, forradalmakkal és változásokkal teli korunkkal. A legutóbbi moszkvai kongresszuson mindenesetre többen is ezzel magyarázták a nagy érdeklődést, ami az újkori szekciónak ezt a vitáját kísérte. Az ülés az egyetem központi kétezer-személyes nagy előadótermében zajlott, és az volt a menete, hogy az írásban megjelent és nem sokkal a kongresszus előtt szétküldött referátumokat először a felkért szakértők bírálták, majd a referensek válasza után szabad vita következett.

Eléggé nehéz feladat, ismertetést írni erről a vitáról, mert bár a XVII. század gazdasági és társadalmi válsága alkotta a gerincét, igen szerteágazó volt és jól tükrözte azt a szemléleti és felfogásbeli sokrétűséget, ami a jelenlegi történetírást jellemzi. Beszámolónkban éppen ezért nem törekedhettünk teljességre, de igyekeztünk a legfontosabb kérdésköröket kiemelni. Legrészletesebben természetesen a magyar történészek szereplésére tértünk ki. Nemcsak azért, mert a magyar olvasókat feltehetőleg ez érdekli a legjobban, hanem azért is, mert így lesz nyilvánvaló az a körülmény, amire érdemes a történelem iránt érdeklődő közvéleménynek felfigyelnie, hogy tudniillik a magyar történészek — ez olyannak a tollából, aki nem vett részt a vitában, talán nem tűnik hivalkodásnak — tárgyi, módszertani és szemléleti téren egyaránt legalábbis egyenrangú partnerei voltak a vitában bárkinek.

A kongresszuson ugyan az írásbeli referátumok nem hangzottak el, de ezeket is ismertetjük, mert ezek nélkül maga a vita is érthetetlen, de ismertetésük egyben tájékozódást ad arról, hogy mi foglalkoztatja jelenleg e korszak kutatóit elsősorban.

A nyugat-német *S. Skalweit* „Franciaország és az angol alkotmányjogi konfliktus a XVII. században" (Frankreich und der englische Verfassungskonflikt im 17. Jahrhundert) című referátumában a „hat egyidejű forradalom" elméletéhez kapcsolódott. Eszerint a század közepetáján Európa különböző országaiban lezajlott társadalmi mozgalmak azonos jellegű forradalmak, a XVII. századi általános válság tüneti jelenségei voltak. Skalweit arra a kérdésre keres választ, hogy valóban összehasonlíthatók-e ezek mélyebb történeti értelemben. A Fronde-ot és az angol forradalmat vizsgálta. Szerinte mindkét mozgalom egyformán alkotmányjogi konfliktus: az uralkodói hatalomnak a rendi jogok rovására történő kiterjesztése váltotta ki mindkettőt. A mozgalmak mögött azonban eltérő történeti kialakulású és a rendi szervezetben tagolódott állam szerkezetében eltérő helyet elfoglaló intézmények álltak. Franciaországban a XVII. századra örökletes, zárt testületté alakult bíróságok (parlaments, courts souveraines), amelyeknek a közreműködése — a törvények megerősítésénél gyakorolt funkciójuk miatt — az uralkodói hatalom gyakorlásában kikerülhetetlen volt. Angliában viszont az alsóház, amelynek az uralkodói hatalmat korlátozó szerepe nem volt egyértelmű: az előző korszakban, a Tudorok alatt, a korona fontos támogatója volt, csak a XVII. században vált a rendi oppozíció eszközévé.

A két ország társadalmi szerkezetéről azt állapította meg a referátum, hogy eltérőek voltak ugyan, de a XVII. században hasonló jellegű társadalmi átalakulás ment végbe mindkettőben.

A társadalom „gentlemen"—„non gentlemen" tagozódása és Franciaországban a „noblesse de robe" felemelkedése hasonló változást takar — a társadalom feudális tagozódását egy új, feltörekvő réteg bontja meg. Skalweit szerint azonban ez a hasonló jellegű alakulás nem jelenti azt, hogy a két mozgalom társadalmi tartalmát azonosnak tekinthetnénk. Azokkal ért ugyanis egyet, akik ezt a változást nem tartják döntőnek a két mozgalom kirobbanásában, ezért azt mondja róla, hogy csak hozzájárult az alapvető alkotmányjogi konfliktushoz.

Az eseménytörténetben sok párhuzamosságot lát, de inkább az események kölcsönhatását vizsgálta a referátum. Erről a kölcsönhatásról azt állapította meg, hogy a párhuzamosságot lényegében eltérítette.

N. Steensgaard dán kutató „A XVII. század gazdasági és társadalmi válsága" (The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century) című referátumában újrafogalmazta a XVII. század általános válságának fogalmát. Tarthatatlannak mondta azt az elképzelést, amit szerinte a történészek jelenleg képviselnek, hogy tudniillik akkor beszélhetünk általános válságról, amikor a termelés, a beruházás, a kereskedelem valamennyi mutatója stagnálást, regressziót vagy csökkent növekedést mutat. Ilyen értelemben szerinte nem beszélhetünk általános válságról a XVII. században, mert a népességszám alakulásában és az agrárviszonyokban kétségtelenül megtalálhatók ugyan a válság tünetei, a gazdasági élet más szektoraiban viszont, így a kutatás számára legjobban hozzáférhető textiliparban és a kereskedelemben csak időlegesen és nem az egész szektort sújtva érzékelhetők. Ezek a jelenségek Steensgaard szerint világosan mutatják, hogy valami komoly baj volt az ember és a létét szolgáló javak viszonyában a XVII. században. Ő ennek a viszonynak a megromlásában látja gazdasági téren a század általános válságát. Ennek az alapja azonban nem a minden szektort egyidőben és egyforma erővel sújtó regresszió vagy stagnálás volt, hanem a kereslet megváltozása. A kereslet csökkenésének okát Steensgaard abban látja, hogy a jövedelem nagyrésze az adózás révén a magánszektorból az állami szektorba került át. Röviden: a XVII. század általános válságának az oka szerinte az adóemelés volt.

Ugyanerre a tényezőre vezeti vissza a század társadalmi válságát is, megállapította ugyanis, hogy a „hat egyidejű forradalom" fogalmába összefoglalt mozgalmaknak a kiváltója az adóemelés volt. Az adóemelés gazdasági hatásának abszolutizálása a század társadalmi válságának vizsgálatánál az adóemelést végrehajtó kormányzatok szerepének abszolutizálásához vezette Steensgaardot. Szerinte a XVII. század közepének mozgalmai az adóemeléssel szembeni tiltakozásul robbantak ki. Ebben az ellentétben az abszolutisztikus berendezkedésre törekvő kormányzatok képviselték a forradalmat, a feltámadó tiltakozás jelentette a „régi szép napokhoz" való visszatérés vágyát, a visszahúzó elemet. Világosan következik ebből, hogy Steensgaard szerint a század társadalmi alakulásaiban az volt a döntő, hogy „a kormányzatok hogyan befolyásolták a tizenhetedik század társadalmát az adózással és a jövedelem újrafelosztásával".

A két francia referens, *P. Goubert* professzor és hajdani tanítványa, *J. Meyer* referátuma együtt jelent meg „A XVII. századi nemesség problémái" (Les Problèmes de la noblesse au XVII. siècle) címmel, a szövegben azonban világosan elkülönül a kettő. Goubert a francia nemesség általános problémáival foglalkozott (Problèmes généraux de la noblesse française), Meyer pedig a közép-európai nemességet vizsgálta (Noblesses d'Europe Centrale au XVII siècle). Goubert professzor a nemesség fogalmának meghatározásánál a tudati tényezőket hangsúlyozta: szerinte a nemesség lényege az örök emberi hiúságon alapuló nemesi tudat, amivel a nemesség önmagát a többi ember fölé helyezi. A dolog másik oldala pedig az, hogy a többi ember is tudomásul veszi a nemesség magasabbrendűségét. A referensnek ebből a felfogásából következik a nemesség helyzetének XVII. századbeli megváltozásáról adott diagnózisa, ami szerint ez a változás az új nemesség nagy számával és társadalmi értékelésének deflációjával függ össze. Franciaországban XIV. Lajos uralma alatt regisztrálta azt a változást, amikor a tömeges királyi nemesítések miatt a nemesi cím üres dekorációvá válik és már nem gyakorol vonzerőt a társadalom más rétegeire.

A változás mélyebb összefüggéseit azonban nem tekinti tisztázottnak: referátuma nagyobb

részében a szükséges kutatások körét jelölte ki. Meg kell vizsgálni szerinte a nemesi jogok problémáit a házasság, öröklés, végrendelkezés területenként változó gyakorlatát. A gazdasági összefüggések tekintetében a földbirtokmegoszlás és a pénzjövedelem — szerinte az árforradalommal párhuzamosan alakuló — változását. Goubert a „szegény nemes" emlegetésében ugyanis nem lát mást, mint szentimentális irodalmi reminiszcenciát. Politikai szempontból az uralkodóhoz, XIV. Lajoshoz csatlakozott és az ellenzékben maradt nemesség megoszlását, súlyát és nézeteit tartja vizsgálandónak, és azt, hogy milyen helyet foglalt el ebben a polarizálódásban az új nemesség. A kulturális élet kutatásánál felülvizsgálandónak tartja a nemesi kultúra és a polgári kultúra megkülönböztetésének indokoltságát.

Konklúziójában a francia történeti kutatás szellemi és anyagi lehetőségeinek elégtelensége miatt panaszkodott.

Meyer a német birodalom és a Habsburgok országainak nemességét vizsgálja. A XVII. századi változások szempontjából a harmincéves háborút tekinti főmérföldkőnek. Ez előtt a nemesség határozatottan válságban volt, egyrészt a reformáció, illetve az ellenreformáció okozta szellemi megosztottság miatt, másrészt a polgárság felemelkedése és a haditechnika változása miatt bekövetkezett gazdasági és társadalmi háttérbeszorulása következtében. A harmincéves háború katasztrófájában azonban Meyer a nemesség megújulását látja. Nemcsak azért, mert a pusztulás elsősorban a városokat sújtotta, sokkal inkább a nagybirtoknak a mezőgazdaság rekonstrukciójában játszott nagy szerepe miatt. A nagy háború után megújult nemesség kultúrája lett a barokk, ami Meyer szerint a középkori „Adelskultur" új formájának tekinthető. A barokk ellentmondásosságának a magyarázatát a referátum abban látja, hogy e kultúra hordozója, a nemesség, a vallási megosztottság miatt már nem volt homogén. Közép-Európában is megfigyelhető a barokk két irányába való polarizálódás: Észak-Németország nemessége Hollandia; Dél-Németország, a Habsburgok országai pedig Itália és Franciaország felé tájékozódtak.

Meyer is kijelölte a szerinte legsürgősebben vizsgálandó kérdések körét. A katonai problémákat eléggé ismertnek mondta. A királynak alávetett tisztek által vezényelt állandó hadseregek felállításánál két típust vél megkülönböztethetőnek, a porosz és az osztrák hadsereg típusát. A rendi gyűlésekkel kapcsolatban két problémakör vizsgálatát jelöli ki, az egyik ezeknek a gyűléseknek az állam adminisztrációjában vitt szerepe, a másik az, hogy számszerűen mennyi híve volt az új abszolutisztikus rendszernek, illetve a középkori nemesi államformának. A vallás és a gazdasági élet problémáit egymással összefüggésben kívánja a kutatás középpontjába állítani. Egyrészt a protestáns emigráció mélyreható gazdasági következményei miatt, másrészt azért, mert a török hatalom kiverése, ami e terület gazdasági élete szempontjából döntő jelentőségű volt, szerinte az ellenreformáció miatt indulhatott meg egyetemes keresztes hadjárat formájában.

Referátumának végén Meyer — a barokk problémáiból kiindulva — e közép-európai terület kulturális, gazdasági és politikai jelenségeinek vizsgálatánál a regionális eltérések állandó figyelemmelkísérésének a szükségességére hívta fel a figyelmet.

J. Polišenský „A társadalmi és a tudományos forradalom a XVII. században" (The Social and Scientific Revolutions of the XVII. Century) című referátumában mikroanalízissel, Comenius, Hygens és Newton működésének az elemzésével közelítette meg a makroanalízis problémaállítását, azt a kérdést, hogy milyen összefüggés állapítható meg a XVII. századi társadalmi válság — amit ő a társadalmi forradalom fogalmával azonosít — és a tudományos forradalom között.

A három nagy gondolkodót a tudományos forradalom hordozói típusának tekinti, és sokoldalúan elemzi koruk társadalmi valóságával és a tudományos forradalom jelenségeivel való egyedi kapcsolatukat. A XVII. század politikai problémáiban való állásfoglalás Polišenský szerint azonos a spanyol-németalföldi, majd a francia—angol civilizációs modellek változó antitéziséhez való viszonyulással, a forradalmi mozgalmakban való elhelyezkedéssel. A típusként kiemelt személyek működésének a vizsgálata alapján Polišenský azt állapította meg,

hogy igen szoros kapcsolatban éltek a politikai változásokkal, de a tájékozódásuk ellentmondásos. Hasonlóan ellentmondásosságot állapít meg tudományos működésükben, amelyre állandóan jellemző, változó amplitudóval ugyan, a hit és az értelem antagonizmusa. A két jelenség összefüggésének a vizsgálatával lép tovább a makroanalízishez, amikor megállapítja, hogy a társadalmi forradalom és a tudományos forradalom összefüggése ugyan nem közvetlen, de elválaszthatatlanok egymástól. Bizonyos tendenciák arra is utalnak, hogy a társadalmi és a tudományos haladás egybeesett.

Polišenský végső konklúziója szerint a XVII. századi tudományos forradalom nem tekinthető egyenesvonalúnak, belső antagonizmusa összefügg a XVII. századi európai társadalom belső ellentmondásosságával. A hordozói ugyanis, azok az emberek, akik a minőségileg új gondolkodáshoz eljutottak, a XVII. századi válságokkal és forradalmakkal szoros kapcsolatban éltek, ezeknek a hatása világosan tükröződik gondolkodásukban és működésükben.

W. J. Bouwsma „A társadalom elvilágiasodása a XVII. században" (The Secularization of Society in the XVIIth Century) című referátuma azzal az igénnyel indul, hogy kijelölje a XVII. század helyét a jelenlegi történeti gondolkodásban, mert szerinte ez az időszak historiográfiai szempontból „alulfejlett határvidék maradt két túlfejlett terület között".

Az elvilágiasodást elsősorban a gondolkodás szekularizálódásában vizsgálja. Felfogásában az elvilágiasodás a reneszánsznak abból a felismeréséből fakad, hogy az emberi értelem számára a végső igazságok megismerése elérhetetlen, képtelen a világegyetem strukturális felépítésének a megértésére. Mivel a világegyetem egységének elvét, elsősorban ismeretelméleti okok miatt, a gondolkodásnak ez a típusa feladja, feljogosítva érzi magát arra, hogy a földi lét jelenségeit önmagukban nézze. Ez együttjár egyrészt — elméleti síkon — a rendszeralkotástól való elfordulással, másrészt — gyakorlati síkon — azzal, hogy a világi célokat szolgáló cselekvéseket a világi célok szempontjából értékelik. Ennek a felfogásnak a mindennapi következményeit Velencének a pápasággal folytatott küzdelmében szemlélteti a referátum.

Az elvilágiasodással szemben ható tényezőket — Bouwsma rámutat arra, hogy nincs ellenpárja a szekularizálódás fogalmának — legpregnánsabban Róma képviseli azzal, hogy a középkori világkép fenntartásával a földi lét értelmét az örök lét alá rendeli, az emberi cselekvést pedig az egyetemes keresztény értékrendszer normái szerint ítéli meg. Ismeretelméletileg ez azzal függ össze, hogy a világegyetem ésszerű, az emberi értelem számára felfogható rendszer. Ebből következik a különböző tapasztalás módszereivel megismerhető jelenségek rendszerezhetősége, a rendszeralkotás létjogosultsága. Ilyen értelemben világos, hogy az elvilágiasodással szemben ható tényezők átlépnek a katolikus egyház keretein, és protestáns környezetben is megtalálhatók.

Bouwsma nem tesz különbséget az újító és a konzervatív rendszeralkotás között, ami arra a megállapításra vezette, hogy a XVII. század során az elvilágiasodással szemben ható tényezők erősödnek. Ezzel kapcsolatban sokoldalúan mutatja be a skolasztika térnyerését a kor elméleti munkásságának minden területén. Hangsúlyozza azonban, hogy sem a szekularizálódás, sem az ellenében ható tendenciák nem jelentkeznek általában egyértelműen, a korban és a kor embereinek gondolkodásában fellelhető ellentmondásosságot, feszültséget ennek a kettősségnek az állandó jelenlétével magyarázza.

Fejtegetéseit azzal zárja, hogy szerinte a korszak embereinek a világegyetem ésszerű rendszerének visszaállítására törekvő, elkeseredett igyekezete, ami az elvilágiasodással szemben hatott, a XVII. század gazdasági depressziójának és társadalmi nyugtalanságának volt a következménye. Ahogyan a század zűrzavarai elcsitultak, megnyílt a visszatérés útja az emberi lét reneszánszkori felfogásához, a vallástól független, praktikus, emberi célokat szolgáló cselekvéshez.

I. A. Gierowski „Közép-Európa és fő politikai irányzatai a XVII. században" (L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendences politiques) című referátumában Közép-Európa fogalmába a brandenburgi választófejedelemséget, Szászországot, Lengyelországot, a

Habsburg-Monarchiát, Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet vonja össze. Kronológiailag a XVI. század utolsó évtizedétől a karlócai békéig húzta meg a határokat.

Szerinte ezt a területet egyes jellegzetességei — a földbirtok gazdasági túlsúlya, az államok soknemzetiségű és sokvallású összetétele és a nemzeti államok alkotására irányuló szándék hiánya — megkülönbözteti Nyugat-Európától. Ugyanezeknek a jellegzetességeknek minden országban érezhető érvényesülése és a politikai, közigazgatási intézmények „nagyjából azonossága" pedig önmagában homogénné teszi.

Gierowski módszere az, hogy két pillanatképet készít a politikai jelenségekről az időszak elején és a végén, majd különbségeik alapján határozza meg a közben lezajlott átalakulásokat. A gazdasági folyamatokat a változások csak annyiban érintették, hogy a birtokos osztálynak már a korszak elején is jellemző gazdasági túlsúlya a század során megszilárdult, és a birtokos osztályon belül kialakult a nagybirtokosság fölénye. A politikai jelenségekről azt állapítja meg, hogy az abszolutizmusnak a XVI. században kibontakozó tendenciái a XVII. század elején megtorpannak és csak a század második felében támadnak fel új erővel. Ezzel kapcsolatos a rendi intézmények szerepének megváltozása, ezek a század első részében az uralkodói hatalmat erősen korlátozzák, az abszolutizmus új térnyerésével párhuzamosan azonban elvesztik jelentőségüket.

Az abszolutizmus és a rendiség egyensúlyának alakulásával függ össze Gierowski szerint a politikai struktúra lengyel modelljének a terrénum nemességének felfogására gyakorolt hatása. A század elején a nemesi demokráciának az abszolutizmus modelljével szembenálló társadalmi képlete igen nagy vonzerőt gyakorolt a környező országok nemességére. Ezt a vonzerőt azonban fokozatosan elvesztette, azzal párhuzamosan, hogy az abszolutizmus modellje szerint szerveződő országok politikájának hatékonysága nagyobbnak mutatkozik, és — elsősorban az abszolutisztikussá alakuló hatalmak nyomása alatt — a lengyel nemesi demokrácia lehanyatlik.

A referátum igen lényeges változásokat regisztrál a külpolitikai viszonyok alakulásában, egyrészt a régión belül, másrészt a régión kívül álló hatalmakkal. Ez utóbbi tekintetben azt állapítja meg, hogy míg a század elején nem sújtotta Közép-Európát lényeges külső nyomás, a század második felétől kezdődően a külső hatalmak aspirációi egyre nagyobb hatással vannak a régión belüli politikai alakulásokra. Ezekre a belső alakulásokra azt látja jellemzőnek, hogy míg az előző század a nagy monarchiák széthullásának az ideje volt, a XVII. században az egyes országok integrálódásának, vagy az integrálódásra való törekvéseinek a tendenciája kerül túlsúlyra. Az integráció irányába ható tényezők hatását végül történeti példákon szemléltette.

A kongresszus programja szerint eredetileg hat szakértőt kértek fel a referátumok bírálatára, *de Mousnier* professzor és *N. Runeby* Svédországból nem jött el, így csak négy szakértői előterjesztésre került sor. Egy magyar volt közöttük: *Pach Zsigmond Pál* akadémikus vett részt a vitában mint felkért bíráló.

Az olasz *G. Giarizzo* szakértői előterjesztésében a XVII. század társadalmi válságával foglalkozott. Azt fejtette ki, hogy a válság tünetei egész Európában, a társadalmi élet minden szférájában megfigyelhetők, ezért általánosnak kell tekinteni. Ennek a felfogásnak az alapján vitába szállt Skalweittel és Goubert-rel. Giarizzo szerint ugyanis az angol „alkotmányjogi konfliktus" nem a rendi jogok ellen indított támadásra vezethető vissza, ahogyan Skalweit állította, hanem arra a körülményre, hogy az angol társadalom általános válságában az állam is válságba jutott, amennyiben a társadalom valamennyi rétege szembekerült az államhatalommal.

Goubert állításával, hogy tudniillik a francia nemesség helyzetének megváltozását az új nemesség megjelenése okozta volna, a francia társadalom általános válságának tényét állította szembe. Ennek az általános válságnak az egyik tünete volt Giarizzo szerint a nemesi osztály hanyatlása, amit az új nemesség felemelkedése csak motivált.

Mivel Giarizzo az általános társadalmi válság tényét evidensnek tekinti, hozzászólása végén azt fejtette ki, hogy most már, az alapkutatásokon túllépve, két körülmény tisztázása sürgető. Az egyik a válság jellege: miért vált általánossá? A másik a válság időpontja: miért éppen ebben az időszakban alakult ki?

W. Slottman amerikai kutató bírálatának első részében módszertani kérdéseket fejtegetett. Elmondotta, hogy igen kiválónak tartja Polišenský módszerét, a mikro- és makroanalízis szellemes kombinációját. Majd felvetette bizonyos terminológiai problémák tisztázásának szükségességét, mert szerinte sok közkeletű és általánosan használt történeti fogalom tartalma is tisztázatlan, olyanok, mint „állam" és „nemesség".

Tárgyi dolgokban Gierowski megállapításaival vitatkozott, két ponton. Az egyik a Habsburg-abszolutizmus megítélése, mert szerinte nem lehet, ahogyan Gierowski tette, Habsburg-abszolutizmusról beszélni a XVI. században. A XVII. század második felében is csak abszolutisztikus tendenciák jelennek meg. Gierowski másik megállapítása, amivel Slottman vitába szállt, a közép-európai régió országai és a külső hatalmak viszonyára vonatkozott. Az amerikai kutató szerint éppen nem az figyelhető meg, mintha ezek nyomása a század második felében nőtt volna, hanem a külső — török, svéd — befolyás csökkenése.

Pach Zsigmond Pál akadémikus három döntő kérdésben szállt vitába a referensekkel: a XVII. század társadalmi válságával, a XVII. század gazdasági válságával és Közép-Európa problémájával kapcsolatban. Az első problémakörben a „hat egyidejű forradalom" elméletét cáfolta Skalweit és Steensgaard megállapításaiból kiindulva, kifejtette, hogy a század közepén lezajlott hat mozgalom nem hozható közös nevezőre, ezek különböző társadalmi és gazdasági talajon mentek végbe, nem tekinthetők azonos jellegű forradalmaknak. Rámutatott arra, hogy a forradalom fogalmának szociálökonómiai tartalmát figyelembevéve csak az angol forradalom tekinthető forradalomnak a szó igazi értelmében. A többi mozgalom ezzel szemben rendi felkelés, rebellió, ellenállási mozgalom, részben pedig paraszti-városi felkelés. Ilyen értelemben nem fogadta el Steensgaard tézisét, ami szerint a mozgalmak gyökere az adóemelés lett volna. Mert az adóemelés kiváltó okát és hatását nem lehet azonosnak tekinteni a lendületesen előretörő Angliában és a hanyatló, spanyol uralom alatt álló Portugáliában vagy Dél-Itáliában, a németalföldi szabadságmozgalom pedig már korábban győzedelmeskedett. Az adóemelés Pach Zsigmond Pál szerint nem volt a hat mozgalom kirobbantója és még kevésbé tekinthető a XVII. századi politikai és társadalmi válság gyökerének.

Pach professzornak abból a megállapításából, hogy a hat mozgalom közül csak az angol tekinthető forradalomnak, világosan következik, hogy Skalweit problémaállításával csak annyiban értett egyet, amennyiben jogosnak, illetve figyelmet érdemlőnek tekintette a párhuzamos vizsgálatok módszerét. De — a mozgalmak eltérő körülményeit konkretizálva — kifejtette, hogy a kapitalizmus fejlettségének a két országban eltérő fázisát figyelembevéve, a Fronde és az angol forradalom mélyebb történeti értelemben nem állíthatók párhuzamba.

A XVII. század gazdasági válságáról Pach professzor Steensgaard referátumához kapcsolódva beszélt. A referensnek a nemzetközi kereskedelemre tett megállapításait ragadta ki, ami szerint a kereskedelemben időnként és egyes területeken mutathatók ki ugyan válságjelenségek, de az egész kép zavaros, nem utal a válság általános jellegére. Pach Zsigmond Pál kifejtette, hogy a nemzetközi kereskedelemről kialakuló kép csak akkor zavaros, ha nem tisztázzuk a fő viszonylatokat és nem különböztetjük meg a fő irányvonalakat. Ezeknek a tisztázása után viszont az állapítható meg, hogy Nyugat-Európának a tengerentúli gyarmatokkal (Amerika, India, Távolkelet) folytatott kereskedelme lényegesen, sok vonatkozásban éppen ugrásszerűen nőtt, míg a nemzetközi vagy régióközi kereskedelem Nyugat-Európa és Közép-Európa között nem nőtt, inkább stagnált vagy visszaesett. E jelenség bizonyítására a magyar külkereskedelemről beszélt részletesen: a marhakivitelnek a XVI. század második felében megfigyelhető konjunktúrája után a XVII. század első fele a stagnálás időszaka volt, míg a század második felében világos a visszaesés, a magyar marhakereskedők pusztulása, hogy lassú emelkedés után majd 1760-ra érje el a magyarországi marhakereskedelem a kétszáz év előtti színvonalat. A magyarországi réztermelést említette másik példaként, ami talán még pregnánsabban mutatja ugyanezt az alakulást.

A régióközi kereskedelem ellentétes ágának, a Nyugatról Közép-Kelet-Európa felé irányuló forgalomnak a hanyatlását, illetve stagnálását a textilbehozatal példájával szemléltette

Pach professzor. 1661 és 1740 között ugyannyi textilneműt hoztak be a Szund szoroson keresztül, mint 1562 és 1657 között. Ez világosan mutatja a közép-kelet-európai kereslet stagnálását. Még világosabban aláhúzza ezt a körülményt az a tény, hogy a mi régiónk felé közvetítő Danzignak a baltikumi kereskedelemben való részesedése ebben az időben lényegesen visszaesett.

A kelet-nyugati kereskedelem kétségtelen depressziójának, sőt regressziójának az oka Pach Zsigmond Pál szerint az, hogy a válságszázadban a kelet-közép-európai agrár- és bányagazdaság piac- és exportképessége csökkent, ugyanígy csökkent az importfelvevőkészség a telített és összezsugorodott kelet-közép-európai piacokon. Nagyon világosan kifejtette, hogy ezek az alakulások a közép-kelet-európai átfogó társadalmi és gazdasági átalakulásoknak csak felszíni jelenségei, amennyiben a külkereskedelem előnytelen alakulása a régió XVI—XVII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésének előnytelen irányvételében gyökerezik. Ennek az előnytelen irányú fejlődésnek a jellemzője a földesúri robotgazdálkodás előretörése, a második vagy örökös jobbágyság kialakulása és a feudális viszonyok megmerevedése.

Ezekhez a gazdasági-társadalmi alakulásokhoz leginkább a lengyel nemesi demokrácia alkalmazkodott — ennek kifejtésével érkezett el Pach professzor szakértői bírálatának utolsó részéhez. Igazat adott Gierowskinak abban, hogy a lengyel modell éppen emiatt nagy hatást gyakorolt a régió nemességének gondolkodására, de a vonzerő csökkenésének magyarázatában nem értett vele egyet. Szerinte a vonzás nem elsősorban külső ok, Lengyelország külpolitikai helyzetének előnytelen alakulása miatt csökkent, hanem belső társadalomtörténeti okra vezethető vissza. Ezt a belső okot Pach professzor abban látja, hogy a második jobbágyság kialakulásával párhuzamosan kiéleződő osztályellentétek szorításában a laza nemesi demokrácia már nem tudta, illetve félős volt, hogy nem tudja az ország belső rendjét biztosítani: a kiéleződött osztályellentétek miatt a nemesi osztály egyre inkább az abszolutizmus felé hajlott. Ezzel párhuzamosan fordult el a társadalmi szervezés lengyel modelljétől. Szakértői előterjesztése végén Pach Zsigmond Pál igen érdekesen mutatta be, hogy a nemesi demokrácia, illetve az abszolutizmus vonzása milyen ellentmondásosan érvényesült még a XVIII. század elején is, a Rákóczi-szabadságharc idején.

A. N. Csisztozvonov szovjet professzor cáfolta a XVII. század általános válságának elméletét. Szerinte a XVII. század nem tekinthető önálló fejlődési periódusnak, ilyen értelemben feleslegesnek tartja, hogy sajátos jellemzőit kutassák. Ezt a századot a következővel együtt tekinti fejlődési egységnek: a XVII. és XVIII. század a középkor és az újkor határát húzza meg. Csisztozvonov rámutatott arra, hogy e korszak fő történeti tendenciáit az eddigi kutatások alapján a legellentétesebb vonásokban lehet megragadni. Így sokak szerint a stagnálás időszaka, mások evvel szemben a kapitalizmus születését látják a legjellegzetesebbnek. Sokan a feudalizmus megerősödésének a jelenségeit emelik ki, megint mások az első polgári forradalmak idejének tekintik. Csisztozvonov szerint a fő jellegzetesség a kapitalizmus születése. Ebben az összefüggésben hangsúlyozta a sokszor lebecsült németalföldi forradalom jelentőségét. A kialakuló kapitalizmus és az abszolutizmus összefüggéséről azt állapította meg, hogy a kapitalizmus az abszolutizmus talaján fejlődött, ezért — az abszolutista kormányzati formák kialakulása miatt — társadalomtörténetileg a korszak, a XVII—XVIII. század utolsó harmadát tekinti jelentősnek.

A diszkusszió a referenseknek a szakértők szóbeli bírálatára adott válaszával kezdődött. Általában fenntartották állításaikat, különös hangsúllyal *Polišenský*, aki válaszában hosszan fejtegette, hogy nem fogadja el az általános válság elméletét. Igen érdekes vita bontakozott ki *Steensgaard* és *Pach* professzor között. A dán kutató elismerte ugyan a finomabb árnyalás szükségességét, de újra csak arról beszélt, hogy a hat mozgalom eltéréseit az adórendszerek különbözőségeire kell visszavezetni. Ezzel szemben *Pach Zsigmond Pál* kifejtette, mintegy „talpukra állítva" a dolgokat, hogy az adórendszerek eltérése az egyes országok különböző társadalmi és gazdasági struktúrájának volt a következménye, és bármennyire éles volt is az adóemeléssel szembeni ellenállás, forradalmat csak akkor váltott ki — Angliában —, ha a szubjektív, pszichológiai, gazdasági és társadalmi előfeltételei megvoltak a forradalom kitörésének.

Vitájuk ahhoz a nagy kérdéskomplexumhoz kapcsolódott, ami nemcsak a szakértők és a referensek között merült fel, hanem a szabad vitának is a gerincét alkotta, hogy tudniillik általánosnak tekinthető-e a XVII. század válsága. Az erre vonatkozó nézetek ismertetése előtt talán érdemes, mert értelemszerűen előbbre kívánkozik, a módszertani vitáról beszélni. Az egész kongresszusra az volt jellemző, hogy igen nagy érdeklődést váltottak ki a módszertani problémák, a korábbi kongresszusoknál sokkal nagyobb hangsúllyal szerepeltek. Nemcsak a metodológiai ülések voltak rendkívül látogatottak, de minden szekció vitájában nagy figyelmet szenteltek a referátumok módszertanának és az általános metodológiai kérdéseknek. A XVII. századi vitában különösen Bouwsma és Polišenský módszerét dícsérték (Nelson, Slottmann), előbbit azért, mert a cselekvésben manifesztálódó tudati jelenségek elméleti és gyakorlati aspektusát szerves egységben mutatta be, utóbbit a mikro- és makroanalízis szellemes kombinációja miatt. Az általános metodológiai kérdések a korszak jellegének megítélésével kapcsolatban merültek fel, különös súllyal a forradalom és a válság fogalmáról volt szó. Igen érdekes volt a forradalommal kapcsolatos nézetek összecsapása: Pach Zs. Pál vetette fel először a „hat egyidejű forradalom" elméletével összefüggésben a fogalom gazdasági és társadalmi tartalma tisztázásának a szükségességét, illetve helyes használatát. Nyomában a marxista kutatók (Porsnyev, Ljublinszkaja, Schilfert) ugyanilyen értelemben foglaltak állást, tehát a fogalom konkretizálását sürgették, míg polgári oldalról (Bouwsma és Mandrou) inkább az a felfogás bontakozott ki, hogy minden lényeges változást ebben a fogalomban kell összefoglalni, tehát éppen a konkretizálástól való elszakadás tendenciáját képviselték.

A válság fogalmával talán még többen foglalkoztak, minden esetben a fő kérdéssel kapcsolatban, azzal összefüggésben, hogy általánosnak tekinthető-e a XVII. század válsága, vagy nem. Úgy tűnt, mintha a kongresszuson nyomatékosabban merült volna fel az általános válság elméletével szembeni állásfoglalás, mint ahogyan a közelmúlt történeti irodalma alapján várni lehetett volna. Két szemszögből merültek fel ellenvetések; gazdasági és társadalmi aspektusból. Az előbbi kapcsolódott a fogalmi problémákhoz, mert ennek a képviselői azt fejtegették, hogy a korszak gazdaságtörténeti jelenségeit nem fedi a válság fogalma (Csisztozvonov, Gierowski, Tupolszki Kazimir). A társadalomtörténeti nézőpont alapján viszont azt fejtették ki a hozzászólók (Polišenský, Schilfert, Ljublinszkaja, Porsnyev), hogy a németalföldi és az angol forradalmak jelentőségét az általános válság elmélete eltorzítja. Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi felfogás a „hat egyidejű forradalom" elméletét is cáfolja.

Az eddigi kongresszusokon a XVII. század problémái elsősorban az abszolutizmus kérdéseihez kapcsolódtak, ezen ez a vonatkozás háttérbe szorult, csak a század fejlődéstörténeti elhelyezésével összefüggésben merült fel. Többen képviselték ugyanis azt a felfogást, hogy a XVII. század nem tekinthető önálló fejlődéstörténeti periódusnak, hanem az abszolutizmus talaján kifejlődő kapitalizmus megszületésének az időszakaként a XVIII. századdal együtt jelent fejlődéstörténeti egységet (Osztrogovszki, Mandrou, Porsnyev felszólalása szerint).

A válság mellett a másik nagy vitakérdés — részben ezzel összefüggésben — Közép-Európa problematikája volt. Mivel a referátumok elsősorban, illetve szinte kizárólag a nemesség helyzetének ábrázolására szoritkoztak, a hozzászólók ezt az egyoldalúságot kifogásolták, és rámutattak arra, hogy az osztályharc szempontjainak figyelmen kívül hagyása és a népmozgalmak szerepének mellőzése csak torz és a valóságot tökéletlenül ábrázoló kép kialakulásához vezet (Ljublinszkaja, Porsnyev, Tupolszki, Tyihonov). Ezek a hozzászólások a referátumokban mellőzött problémákra mutattak rá, mások, elsősorban a magyar kutatók, a tárgyi megállapítások tévedéseit helyesbítették, amely tévedések sok esetben a közép-európai fejlődésről tett megállapításokat is kétségessé tették.

Az első magyar hozzászóló, *Sinkovics István* professzor is ezekhez a problémákhoz kapcsolódott. A francia referátum megállapításaiból kiindulva, nagyrészt azokat cáfolva adta elő mondanivalóját. Nem fejtett ki a referensekkel szemben összefüggő téziseket, de a gondolatmenetük igen fontos pontjain szállt velük vitába. Rámutatott elsősorban arra, hogy a nemesség

lényegéről adott meghatározásuk — főleg P. Gouberté — nemcsak elméletileg tarthatatlan, tekintve, hogy a társadalom osztály-tagozódását figyelmen kívül hagyja, és kizárólag a tudati elemekre épít, hanem a referátumban közölt adatoknak is ellentmond, amelyek tanusága szerint a nemesség társadalmi hatalma a gazdasági hatalmon nyugodott. Ugyanehhez a gondolatmenethez kapcsolódva bírálta a barokk kultúráról adott képüket, kifejtve, hogy nem lehet eltekinteni annak osztály-jellegétől.

Sinkovics István mondanivalójának súlya a referátum közép-európai problematikájára esett, amikor J. Meyer egyes megállapításainak tévedéseire vagy pontatlanságára mutatott rá, elsősorban a magyar fejlődéssel kapcsolatban. Így nem tartotta elég differenciáltnak azt a képet, amit a referátum a török veszedelemnek a rendek és az uralkodó viszonya alakulásában megmutatkozó politikai hatásáról rajzolt. Rámutatott a Wesselényi-összeesküvés alapvetően téves megítélésére. Végül arra, hogy a török kiverése nem volt olyan egyértelműen pozitív hatással a magyarországi uralkodó osztály viszonyainak alakulására, ahogyan ezt a referátum láttatta, ennek megfelelően a visszafoglaló háborúkkal kapcsolatos jelenségek sem értékelhetők egyértelműen. A konkrét észrevételeken túlmenően Sinkovics István arra hívta fel a figyelmet, hogy a referátumban vázolt kép nem tekinthető teljesnek, mert alig foglalkozik a német nemesség mellett e régió más országainak uralkodó osztályával. Bírálata ezen a ponton túlment a francia referátum kritikáján: szerinte ilyen jellegű, több ország fejlődését sok szempontból összehasonlító munkálatok szükségképpen felületességhez vezetnek, ha egy kutató, esetleg nem is ezek szakértője, hajtja azokat végre. Ezért azt javasolta, a jövőben kevesebb kérdés alaposabb feldolgozására kellene törekedni a nemzetközi kongresszusokon, indokolt esetben munkaközösségekre bízva a munka elvégzését.

Benda Kálmán szintén Közép-Európa problémáival kapcsolatban vett részt a vitában: Gierovski professzor tárgyi megállapításainak felülvizsgálásával jutott el hozzászólásának fő mondanivalójához, ami szerint a közép-európai régió országainak fejlődésében igen lényeges eltérések regisztrálhatók, ennek megfelelően ennek a területnek a sajátságai jól megkülönböztethetők ugyan a nyugatiakkal való összehasonlításban, de országainak fejlődése nem tekinthető önmagában olyan egyértelműen homogénnek, ahogyan a referátum bemutatta.

Benda Kálmán négy lényeges vonatkozásban módosította a referátumnak a közép-európai fejlődésről rajzolt képét. Bemutatta egyrészt, hogy nem lehet e terület nagy államalakulatait szerves egységnek tekinteni: a Habsburg-monarchia három nagy tagja tizenkét, önálló rendi gyűléssel rendelkező egységre tagolódott, amelyek mind külön-külön álltak szemben a központi hatalommal. Ez a tény is jól szemlélteti Gierowski megállapításának a tarthatatlanságát a Habsburg-abszolutizmus fejlettségéről; mert — ahogyan a hozzászóló kifejtette — a XVII. század közepe előtt még központosításról sem lehet beszélni a Monarchiában, XVI. századi abszolutizmusról pedig, ahogyan Gierowski tette, éppen nem. Benda Kálmán vitatkozott a referátumnak avval a megállapításával is, hogy a közép-európai országok közigazgatási intézményei „nagyjából azonosak voltak". A mélyreható különbségeket a rendi országgyűlések összetételének és szerepének az egyes országokban és tartományokban megnyilvánuló eltéréseivel szemléltette. Végül — és ez volt Gierowskival való vitájának negyedik pontja — rámutatott arra, hogy a rendek magatartásában az ideológiai tényezőknek igen lényeges szerepük volt, amit a referátum teljességgel figyelmen kívül hagyott. Érdekesen szemléltette a kálvini illetve lutheri tanok hatását abban, hogy az 1608-as rendi szervezkedésekben az egyes országok rendeinek állásfoglalása különbözőképpen alakult.

Hozzászólása végén Benda Kálmán megállapította, hogy a referátum kísérletet sem tesz a közép-európai országok fejlődésében mutatkozó különbségek feltárására.

Benczédi László ugyancsak a közép-európai problematikát érintette: Gierowski professzor referátumához szólt hozzá. A nemesség politikai törekvéseiről rajzolt képét magyar vonatkozásokkal egészítette ki, bemutatta hogy a hazai rendiség udvarral való konfliktusa messze túlterjedt az országgyűlés keretein, a mindennapi élet számos területén kialakultak az ellentét gócai.

Érdekesen mutatta be, hogy a bécsi udvar által felállított központi pénzügyi szervek, a pozsonyi és a szepesi kamara, és helyi tisztviselőik milyen mély ellenszenvet váltottak ki a magyar nemességből. A magyar rendi ellenállás helyzetének elemzésével Benczédi László tulajdonképpeni mondanivalója támasztotta alá, ami a nemesi demokrácia lengyel modelljének általános történeti megítélésére vonatkozott.

Egyetértett a referenssel abban, hogy a magyar rendiség viszonylag szívósan állt ellen a Habsburg-abszolutizmusnak, vitatkozott viszont ennek az ellenállásnak a megítélésével kapcsolatban. A referátum egyértelműen pozitívnak tekintette a közép-európai nemesi demokrácia történeti távlatait, Benczédi László hozzászólása alapján ez leegyszerűsítésnek látszik. Kifejtette, hogy e régió számára a jövő felé vezető utat a feudális abszolutizmus képviselte, bár a hazai abszolutizmus gazdasági-társadalmi feltételei Magyarországon nagyobbrészt hiányoztak, és a Habsburgok abszolutizmusa csak nagyon ellentmondásosan és elégtelenül tudta az abszolút monarchiák előtt álló feladatokat megoldani. Ilyen értelemben, ahogyan nem lehet egyértelműen pozitívnak tekinteni a Habsburg-abszolutizmussal szembeni ellenállást, ha mégoly ellentmondásos volt is ez az abszolutizmus, a rendi ellenállás ideálképe, a lengyel nemesi demokrácia sem egyértelműen pozitív képlet. Benczédi László kifejtette, hogy a nemességre korlátozott demokrácia szükségképpen anarchisztikus elemekkel fonódott össze, legalábbis ez volt az oka annak, hogy pénzügyi és katonai szempontból nem volt versenyképes a feudális abszolutizmussal. A nemesi demokrácia egyértelmű felülkerekedése valószínűleg Magyarországon is a teljes állami széthullást hozta volna magával.

R. Várkonyi Ágnes és *Zimányi Vera* a XVII. század gazdasági és társadalmi válságával kapcsolatban vettek részt a vitában. *R. Várkonyi Ágnes* N. Steensgaard referátumának alaptételét vitatta, azt, hogy a XVII. század általános válságának gazdasági és társadalmi téren egyaránt az adóemelés lett volna a gyökere. Egyetértett a referenssel abban, hogy Európa országaiban az adó mennyisége általában emelkedett, de rámutatott, hogy nem az adó összegszerű emelése volt a XVII. századi adózás legfőbb jellemzője. Várkonyi Ágnes szerint a változás fő jellemzője az adózás modelljének az átalakulása volt, az abszolút állam szükségletei termelték ki a készpénzben, rendszeresen és az ország minden lakójától szedett jövedelemadó rendszerét. Ennek az új és korszerű adórendszernek a funkcionálása azonban szoros összefüggésben áll olyan egyéb gazdasági és társadalmi következményekkel, mint például a demográfiai viszonyok, a második jobbágyság, vagy a kereskedelem. Várkonyi Ágnes érdekesen mutatta be az abszolút állam adópolitikája és kereskedelempolitikája ellentmondásának hatását a kor társadalmi mozgalmaira. Az új adórendszer élénk áruforgalmat és szabad kereskedelmet követel meg, mert csak ezek mellett biztosítható az állam szükségleteit fedező készpénz-adó előteremtése. Ezzel szemben az állam a monopoliumokkal a másik oldalról gátolja a kereskedelem szabad folyását, ami az országlakosokat megfosztja az adóhoz szükséges készpénzmennyiség előteremtésének a lehetőségétől. Ennek az összefüggésnek a bemutatása után kifejtette, hogy a helyzet katasztrofális romlása a XVII. században ott következett be, ahol hiányoztak az új adórendszer funkcionálásának a feltételei, az élénk áruforgalom, a társadalom minden rétegének szabad kereskedelmi tevékenysége. A kortársak általában nem ismerték fel az új adórendszer és működése feltételeit jelentő körülmények hiányának a végzetes voltát, ők is csak az adó összegszerű emelkedésében látták a helyzet romlásának okát. Várkonyi Ágnes tehát Steensgaard alaptételével szemben azt állította, hogy a XVII. század mozgalmait kiválthatták ugyan az adórendszernek az abszolutista állam igényei szerint való átalakítása során jelentkező terhek, de csak ott, ahol nem volt meg a társadalom minden rétegének a szabad kereskedelmen alapuló működési lehetősége.

Zimányi Vera N. Steensgaard referátumához kapcsolódó hozzászólásában, vele vitatkozva a XVII. század általános válságának mélyebb összefüggéseiről beszélt. Szerinte a válságban megnyilvánuló jelenségek lényege az európai gazdaságoknak a XVII. században jellemző átrétegeződésében fogható meg. A válság századában végbemenő folyamatok kiindulását a XV. században ragadta meg, amikor a kereslet és kínálat viszonyának az árstruktúrában manifesztálódó

különbségei az ipari szektornak kedveztek és a mezőgazdasági szektor számára voltak kedvezőtlenek. Társadalmi kihatásában ez az iparral foglalkozó polgárság megerősödését jelentette a nemesi osztály és a parasztság kedvezőtlen helyzetével szemben. A következő században ez a tendencia a visszájára fordult: az úgynevezett árforradalom alatt az árstruktúra a mezőgazdasági termékek javára és az ipari termelés hátrányára változott meg. Különböző országokban különböző mértékben figyelhető meg ez a tendencia, de jelenléte mindenütt tagadhatatlan. Zimányi Vera világosan fejtette ki, hogy az árstruktúrának ez utóbbi helyzetben való hosszú időre szóló stabilizálódása erős nyomást jelentett az ipari termelés számára, szélesebb értelemben Nyugat-Európára, míg ugyanakkor konjunktúrát idézett elő a döntően agrártermeléssel foglalkozó Kelet-Európában. Ez a konjunktúra azonban végső kihatásában végzetesnek bizonyult, mert kimerítette a nem agrárius szektor vásárlóerejét, csökkentette a mezőgazdasági termények iránti keresletet és végül is mind ipari, mind mezőgazdasági depresszióhoz vezetett. Az egész Európán elurakodó válságból csak azok az országok tudtak hamarosan kiemelkedni — Anglia és Németalföld —, amelyeknek sikerült modernizálniuk az iparukat és meg tudták teremteni az iparcikkek tömegtermelésének az alapjait. Kelet-Európa viszont talán még alacsonyabb szintre hanyatlott, mint amilyent korábban elért.

A válságot tehát Zimányi Vera szerint nem elsősorban az adóemelés váltotta ki, hanem az a folyamat, amely nemcsak az európai gazdaságok szükségszerű átrétegeződésével járt együtt, hanem a társadalmi erők és intézmények átalakulásával is, ilyen értelemben ebben gyökerezik a XVII. század társadalmi válsága is.

Makkai László és *Földes Éva* a kornak a társadalmi változásokkal kapcsolatban felmerült eszmetörténeti, gondolkodástörténeti problémáiról szólt. *Makkai László* Bouwsma referátumának azt az alapvető megállapítását vitatta, hogy a XVIII. század a középkori világkép visszaállítására törő elszánt igyekezetével reakciót jelentett volna a társadalom elvilágiasodásában. Kifejtette, hogy ez a megállapítás az agnoszticizmusnak az emberi gondolkodás alakulásában játszott szerepéről alkotott helytelen felfogásból fakad. Bouwsma szerint ugyanis az agnoszticizmus szerepe minden korszakban feltétlenül pozitív. Makkai László ezzel azt állította szembe, hogy a reneszánsz panteisztikus, misztikus nézetekkel terhelt agnoszticizmusa zsákutcát jelentett a természettudomány fejlődése szempontjából. A XVII. században viszont, ha valami haladó, az elvilágiasodást előmozdító mozzanat, az éppen a természettudomány megszületése, aminek a bölcsője az agnoszticizmussal szembenálló mechanisztikus természetfilozófia, amelyben a kísérleti fizika és annak matematikai általánosítása elhelyezhető. Az agnoszticizmus zsákutcájából tehát az új, kétségtelenül a skolasztikára is visszanyuló, de új elemeket is tartalmazó rendszeralkotás nyitott utat, amely a deizmuson keresztül vezetett a materializmushoz. Világosan kiderül ebből, hogy Makkai László szerint, szemben Bouwsmával, különbséget kell tenni konzervatív és újító rendszeralkotás között. Ez az újító rendszeralkotás Makkai felfogásában az újkor megváltozott társadalmi struktúrájának megfelelő világkép létrehozására irányuló kísérlet. Ilyen értelemben a XVII. század forradalmi század, amely új modelleket konstruált az átalakuló társadalom és gondolkozás számára. A mechanisztikus természetfilozófia pedig bizonyos mértékig kerülő út ugyan a szekularizálódás folyamatában, de nem reakció. Hátralépés, de olyan hátralépés, amely új lendületet adott az elvilágiasodásnak, az új ideológia stabilizálásával kiindulópontja lett a szekularizálódás felvilágosodásban bekövetkezett kiteljesedésének.

Földes Éva Polišenský professzor referátumához kapcsolódva vett részt a vitában: a Comenius szerepéről tett megállapításokból kiindulva a neveléstudomány XVII. századi helyzetéről beszélt. Kifejtette, hogy Comenius nemcsak azért tekinthető a tudományos forradalom hordozói típusának, mert — ahogyan Polišenský láttatta — személyes sorsa és életműve egy sorba állítja őt a század legnagyobb és legújszerűbb gondolkodóival, hanem azért is, mert az általa képviselt tudomány, a pedagógia, a természettudományok átalakulásához hasonló forradalmi változáson ment át a XVII. században. Ennek a forradalmi változásnak a legpregnánsabb képviselője — ahogyan Földes Éva részletesen bemutatta — kora oktatási rendszerét azért

akarta átalakítani, hogy a forradalmian új tudományos eredmények minél szélesebb körbe eljuthassanak és ezzel a további fejlődés erjesztőivé válhassanak. Világosan tükröződik ez abban a törekvésben, hogy a sokoldalúan meghatározott tudnivalók elsajátításán kívül az iskola feladatának tekintette a cselekvőkészség (activitás) kialakítását is.

Földes Éva felsorolta Comenius mellett a neveléstudomány XVII. századbeli kiváló képviselőit, akiknek a munkásságában a pedagógia a legkorszerűbb filozófiai ismeretek bázisán az önálló tudomány rangjára emelkedett. Az új tudomány művelőinek körét vizsgálva arra a következtetésre vezetett rá, és ez volt hozzászólásának legfontosabb mondanivalója, hogy egy-egy korszak jellemző nagy mozgalmai — társadalmi, tudományos változások — és az ezeket híven tükröző pedagógiai áramlatok között szükségszerű kapcsolat áll fenn.

Hozzászólása végén arra figyelmeztetett, hogy a nevelés mint az ember formálója és társadalmi tudatának kialakítója a történelmi fejlődés egyik leglényegesebb mozgató ereje. Többet kellene vele foglalkoznia a történettudománynak, amelynek tárgya és egyszersmind alkotója az ember.

A magyar kutatók hozzászólásából világosan kiderült: a magyarországi történeti irodalom ismeretlen a külföld előtt. Ezért, ha a kongresszus számunkra érdekes tanulságait röviden összegezni akarnánk, az egyik tanulság feltétlenül az lenne, hogy többet kell tenni a magyarországi tudományos eredményeknek a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe juttatásáért, mert — és ez lehet a kongresszus másik tanulsága — ezek az eredmények minden vonatkozásban elérik a nemzetközi színvonalat.

Péter Katalin